

Geopolitické koncepce a imperialismus v carském Rusku 19. století*

JAROSLAV BÍLEK

Bílek, Jaroslav: Geopolitical Conceptions and Imperialism in Tsarist Russia in the 19th Century

According to some authors, the traditional geopolitics can be seen as a tool to legitimize the expansion of powerful states. Tsarist Russia was in the 19th century undoubtedly one such powerful state. This paper deals with the geopolitical ideas that originated in Russia before the 19th century and its aim is to analyze the ways in which the expansion of the state in the 19th century can be interpreted, using the ideas of geopolitics.

Key words *Central Asia * Geopolitics * Russia * Third Rome * 19th Century * Slavophilia*

Contact *Západočeská univerzita v Plzni, bilek.jarda@seznam.cz*

1. Úvod

V historii se mimo významných osob a událostí setkáváme také s řadou říší, které se svým konáním staly nesmazatelnou součástí toho, co dnes označujeme za paměť naší minulosti. Tyto říše, tedy státy, jež se ukázaly v konkurenci jiných schopnější a lepší, prožívaly své vzestupy i pády a zásadně ovlivňovaly život vlastních poddaných či tvář krajiny, kterou spravovaly. Jednou z takových říší bylo v 19. století i Rusko, které se pod otěžemi svých panovníků Petra I. a Kateřiny II. přeměnilo z periferie (vůči Evropě) na jednoho z důležitých aktérů velmocenské politiky té doby. Rusko, které vybudovali, je zároveň zemí velkých kontrastů. Na jedné straně se může pochlubit velikou vojenskou silou, ale zároveň také politickým a sociálním systémem stojícím na samoděržaví a existenci nevolnictví. Pro zahraničně politickou expanzi Ruska je však kombinace samoděržaví a vojenského potenciálu jedním ze základních kamenů jeho úspěchu.¹ Pro jeho panovníky, opojené vědomím neomezené moci, byla expanze známkou prestiže a hlavním cílem jejich konání.²

Když přijde řada na expanzi a pozici státu v prostoru, je možné použít optiku geopolitiky. Za autora tohoto pojmu je považován Rudolf Kjellén, jenž tento pojem před více než sto lety vynesl na světlo světa. Ve svém původním obsahu³ to byl svého druhu nástroj

* Studie vznikla v rámci institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace na Katedře politologie a mezinárodních vztahů Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni.

¹ POLUNOV, Alexander: *Russian in the Nineteenth Century*. New York 2005.

² PIPES, Richard: *Rusko za starého režimu*. Praha 2004.

³ Původním obsahem je myšlena tradiční geopolitika, vůči které je v opozici směr nazývaný kritická geopolitika, více viz Ó TUATHAIL, Gearóid: *Critical Geopolitics*. London 2005.

sloužící velmoci/impériu k legitimizaci jeho kroků. Tradiční geopolitika se totiž snažila popsat, jak vypadá svět a co je třeba udělat, aby se v něm zlepšila pozice dané velmoci.⁴ Tato věda tak může být ve své původní podobě označována za obhájkyň imperialistické expanze státu v mezinárodním systému.⁵

V předešlém odstavci uvedená definice geopolitiky je však vpravdě minimalistická a je třeba se u samotného pojmu geopolitika ještě na chvíli zastavit. Snad žádný jiný pojem v politické geografii a politologii nevzbuzuje dodnes takové kontroverze a neprošel si tak bouřlivým vývojem. Vinou opravdu překotného a složitého vývoje, jehož mapování rozhodně není účelem předloženého textu, se můžeme setkat s řadou rozdílných koncepcí toho, co geopolitika je a co není. *Geopolitika tak postupně byla vědou, aplikovanou vědou, teorií, metodou, analýzou, konceptem, strategií, doktrínou a kódem, až konečně dospěla do svého postmoderního významu, tedy pojetí geopolitiky jako flexibilního fenoménu. Toto poslední pojetí souvisí s přístupy, jež zveme nová či kritická geopolitika.*⁶ Ve světle těchto skutečností se tedy předložený text staví k definování pojmu geopolitika následovně. V teoretické části textu lze uvedené ruské geopolitické koncepce sice vnímat jako teorie, metody či strategie (či dokonce jako vědu nebo aplikovanou vědu z pohledu tvůrců či příjemců), avšak vzhledem k použití optiky kritické geopolitiky budou pro nás tentokrát představovat především soubor doktrín a ideologických floskulí sloužících primárně k již zmíněné obhajobě imperiálních zájmů Ruska.

V Rusku můžeme sledovat základy geopolitického myšlení již dávno před Kjellénem a dodnes je postsovětský prostor živnou půdou pro rozvoj této disciplíny, což je dobře vidět například na vztahu představitelů současných vládnoucích kruhů v Moskvě k tomuto tématu.⁷ Co je však zajímavé a možná spíše smutné, je skutečnost, že i přes velkou popularitu geopolitiky v Rusku zůstalo samo ruské geopolitické myšlení v „pasti tradiční geopolitiky, neschopno reflektovat diskursivní povahu geopolitiky jako celku“.⁸

Cílem tohoto textu tedy je představit hlavní geopolitické představy, které se vyvíjely na území dnešního Ruska do konce 19. století, a analyzovat možnosti, které tyto geopolitické přístupy nabízejí, pokud jde o možnost interpretace expanze tohoto státu v 19. století. Tento text si rozhodně neklade za cíl převyprávět zahraničně politický vývoj Ruska 19. století (protože to již udělali jiní a lépe), spíše si z tohoto časového úseku vybírá určité momenty a události, které se snaží vysvětlit pomocí myšlenek obsažených v představených geopolitických konceptech. Pouhý strohý faktografický výčet historických událostí (jejichž znalost ze strany čtenáře očekávám) by navíc zbytečně zabíral místo a text by příliš odbočoval od svého primárního a jediného tématu, kterým je, jak již bylo řečeno, geopo-

4 Ó TUATHAIL, Gearóid: The Postmodern Geopolitical Condition : States, Statecraft, and Security at the Millennium. *Annals of the Association of American Geographers* 90, 2000, č. 1, s. 166; TÝŽ: *Critical Geopolitics*, s. 16–43.

5 TÝŽ: *Critical Geopolitics*, s. 16.

6 KOPEČEK, Vincenc: Russian Geopolitical Perceptions and Imaginations of the South Caucasus. In: Mácha, Přemysl – Kopeček, Vincenc (eds.): *Beyond Globalisation : Exploring the Limits of Globalisation in the Regional Context*. Ostrava 2010, s. 99–106.

7 NAXERA, Vladimír: Geopolitická teorie A. G. Dugina. In: UŠIAK, Jaroslav – LASICOVÁ, Jana – KOLLÁR, David (eds.): *Bezpečnostné fórum 2012 : Zborník príspevkov z V. medzinárodnej vedeckej konferencie*, 2. Banská Bystrica 2012, s. 441–450; NAXERA, Vladimír: Rusko a prostor středovýchodní Evropy ve 20. století. In: POKORNÁ-KORYTAROVÁ, Lenka a kol.: *Promýšlet Evropu dvacátého století : Evropa sjednocená/rozdělená*. Brno 2012, s. 68–78.

8 KOPEČEK, Vincenc: Russian Geopolitical Perceptions and Imaginations of the South Caucasus. In: MÁCHA, P. – KOPEČEK, V. (eds.): *Beyond Globalisation*, s. 99–106.

litika Ruska v 19. století. Přesněji tedy analýza toho, jaké možnosti nám poskytují ruské geopolitické koncepce vzniklé do 19. století k obhájení imperialistického chování tohoto státu. Z hlediska použité metodologie je předložený text disciplinovanou interpretativní případovou studií.

Pokud jde o časové vymezení 19. století, budu v této práci vycházet z Erica Hobsbawma. Ten ve své práci *Věk extrémů* mluví o dlouhém devatenáctém a krátkém dvacátém století. Dlouhé devatenácté století potom podle tohoto autora začíná v roce 1789 a končí v roce 1914.⁹ Hobsbawmovo pojetí 19. století považuji pro cíl této práce za účelnější než „standardní“ vymezení, protože nám umožňuje celistvější pohled na účinkování ruské monarchie. Její konec totiž přichází již v roce 1917, tedy jen tři roky za hranicí našeho časového úseku. Oproti tomu se domnívám, že rok 1900 ve své podstatě nepředstavuje pro fungování carského Ruska takový přerod jako začátek první světové války, respektive již zmíněný rok 1917, který představoval zásadní otřes „euroasijského státního prostoru“ a zánik romanovské říše.¹⁰

Po úvodu následuje kapitola, která se věnuje vývoji ruského geopolitického myšlení do konce 19. století. Jsou v ní představeny vybrané, v Rusku rozvíjené koncepty. Především jde o geopolitický rozměr panslavismu a teorii třetího Říma, nicméně prostor je věnován i dalším koncepcím, jakými byla například snaha Ruska prezentovat se jako dědic mongolského impéria či Kyjevské Rusi. Na tuto část navazuje kapitola zabývající se problematikou geografie a vládnutí v ruské monarchii s přihlédnutím k některým praktickým problémům, kterým muselo carské Rusko ve své touze po velikosti čelit. Čtvrtá kapitola se potom zabývá možnostmi interpretace expanze carského Ruska v 19. století pomocí zmíněných teoretických konceptů – především pokud jde o hlavní vektory jeho zájmu, tedy otázku vztahu k Evropě, Asii či Balkánu.

2. Vývoj ruského geopolitického myšlení do konce 19. století

Jak již bylo řečeno v úvodu, pro ruské panovníky opojené vědomím neomezené moci byla územní expanze jedním ze základních cílů jejich konání. *Měli sklon ztotožňovat politickou moc s územním růstem a územní růst s absolutistickou mocí vlastníka panství.*¹¹ Podle Anatolyje Remneva bychom mohli vládnutí v Rusku charakterizovat jako *geografii moci*, což v sobě zahrnuje vše, od budování přes udržování až ke krizím, jež tato říše prožívala. Nejenže se Rusko jako živá, dynamická říše muselo stále vyrovnávat se změnou vlastních hranic, ale neustále též začleňovalo nové obyvatele a zdroje. Říše tak procházela nepřetržitým procesem výstavby. Čím větší byla rozloha tohoto státu, tím více bylo obyvatel, zdrojů a také vnitřních problémů, které správa tak rozsáhlého území generuje.¹² Ruská „obsese“ pro vnímání prostoru je ostatně patrná dodnes a nezbyvá než si připomenout slova Petra Čaadajeva o tom, že: *[ú]zemní velikost Ruska je jedinou propustkou k význačnosti této země v dějinách lidstva.*¹³ Historie ukazuje, že pro Rusko a jeho vztah k prostoru je poněkud

⁹ HOBBSBAWN, Eric: *Age of Extremes*. London 1995, s. 584.

¹⁰ NOWAK, Andrzej: *Impérium a ti druzí : Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*. Brno 2010, s. 62.

¹¹ PIPES, R.: *Rusko*, s. 109.

¹² BURBANK, John – VON HAGEN, Mark: *Coming into the Territory : Uncertainly and Empire*. In: BURBANK, John – VON HAGEN, Mark – REMNEV, Anatolyi: *Russian Empire : Space, People, Power, 1700–1930*. Bloomington, Indiana 2007, s. 1–29.

¹³ NOWAK, A.: *Impérium*, s. 43.

příznačný rozpor mezi pocitem ohrožení a tendencí k misionářským cílům. Během své existence se totiž snaží balancovat *mezi požadavky Evropy a pokušením Asie*.¹⁴

Již před rokem 1917 je v ruském geopolitickém myšlení možné najít mnohé koncepce, z nichž některé se dále rozvíjejí až do dnešních dnů.¹⁵ Geopolitické myšlení té doby se zaměřovalo hlavně na hledání postavení Ruska ve světě a omezovalo se, jak již bylo řečeno, především na Asii a Evropu.¹⁶

Pro genezi ruského geopolitického uvažování je jistě klíčovým datem rok 988,¹⁷ kdy se tehdejší panovník Vladimír Veliký rozhodl zavést svou zemi do tábora křesťanství, konkrétně křesťanství z Byzantské říše. To je rozhodně velmi důležitý moment, protože čistě teoreticky si mohl zvolit také naprosto jiné náboženství nebo jeho verzi a následující geopolitický vývoj by byl pravděpodobně odlišný.¹⁸

Do 16. století můžeme dle polského historika Andrzeje Nowaka hovořit o třech determinantech geopolitické orientace Ruska. První souvisí s *mongolskou okupací a jejím zložením Moskvou, která může definitivně vystoupit v úloze dědice velkých stepních národů*.¹⁹ Rusko tak podle této vize může v euroasijském prostoru být dědicem či sběratelem bývalých částí mongolského impéria.²⁰

Druhá vize směřování Ruska souvisí se snahou o expanzi na území bývalého kyjevského knížectví. Toto téma se stává dokonce oficiální státní ideologií ve 14.–16. století, za což může spor Moskvy s Litvou a následně Rzeczpospolitou (jako dalšími možnými nástupnickými státy v prostoru bývalého kyjevského knížectví) o tato území.²¹

Třetím směrem v ruském geopolitickém myšlení je potom teorie třetího Říma. Ta se rozvíjí již od 15. století a vychází z tradičního ruského geopolitického vidění světa, které se opírá o pravoslaví. Tato teorie stála na vizi unikátnosti Ruska jako jedině pravoslavné velmoci, která má být nadějí a oporou ostatních pravoslavných národů. Moskva podle ní měla být třetím Římem – protože první Řím se stal katolickým a druhý, Konstantinopol, zanikl pod náporom Turků.²²

¹⁴ KISSINGER, Henry: *Umění diplomacie*. Praha 1999, s. 18.

¹⁵ Jak již bylo zmíněno v úvodu tohoto textu, geopolitika je v postsovětském Rusku velice populární disciplínou (viz NAXERA, V.: *Geopolitická teorie*, s. 442; TÝŽ: *Rusko*, s. 76) a je rozvíjena v akademické debatě, zároveň však slouží pro legitimaci mnoha kroků praktické (vnitřní i vnější) politiky. Geopolitické principy a poučky nalezneme v ohromném množství akademických i popularizačních děl i v oficiálních státních dokumentech a prosloveh státních činitelů. Snad nejsignifikantnější je tvrzení staronového prezidenta Vladimíra Putina, který (mimo jiné své výroky operující s geopolitikou) označil rozpad SSSR za největší geopolitickou katastrofu dvacátého století. Mezi nejvýznamnější geopolitiky v postsovětském Rusku jistě patří prominent současného režimu Alexander G. Dugin, představitel neourasianismu a autor velice populární geopolitické příručky *Základy geopolitiky*, která vyšla v mnohých vydáních. DUGIN, Alexander G.: *Osnovy geopolitiky*. Moskva 2000 (rovněž dostupné on-line na <http://konservatizm.org/konservatizm/books/130909045213.xhtml> (cit. 9. 7. 2013); srov. NAXERA, V.: *Geopolitická teorie*, s. 441–450.

¹⁶ IŠTOK, Robert: *Politická geografie a geopolitika*. Prešov 2004, s. 132.

¹⁷ NOWAK, A.: *Impérium*, s. 44.

¹⁸ Tamtéž, s. 44–45.

¹⁹ Tamtéž, s. 45.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Tamtéž, s. 45–46.

²² IŠTOK, Robert: *Politická geografie*, s. 136; TIMOŠINA, Elena V.: Teorija „Trefevo Rima“ v sočiněnijach „Filofojeva cikla“. *Pravovedenie* 4, 2005, s. 181–208.

Zásadním faktem pro budoucí vývoj této koncepce se stala prostá skutečnost, že Rusko přijalo křesťanství z Byzantské říše, a ne z Říma (v kontextu této práce tedy Řím číslo jedna). Díky tomu se Rusko oddělilo od dominantního proudu křesťanství a tuto svou diferencí mohlo později vhodně využít pro tuto ideologii. Dalším rozdílem pomáhajícím vymezit ruskou jedinečnost bylo nepřijetí latiny jako liturgického jazyka (jak tomu bylo v západní části křesťanského světa).²³ Mimochodem, moskevský metropolita Jonáš v roce 1458 označuje za jednu z příčin pádu Konstantinopole právě skutečnost, že se spojila s těmi, již latinu jako liturgický jazyk používají, a tím zradila pravou víru.²⁴

Panovníci Ruska jsou chápáni jako dědicové císařské linie vedoucí až k Augustovi. Zároveň je panovník Ruska světovým křesťanským panovníkem majícím právo vládnout všem lidem na světě vyznávajícím pravoslaví, či dle některých spisů i všem křesťanům světa vůbec. Ruský panovník potom pochopitelně odvozuje svou moc od Boha²⁵ a Rusko je jako nejzbožnější křesťanská monarchie na světě předurčena k tomu, aby se stala třetím Římem. Ten bude existovat navěky, protože čtvrtý Řím již nebude.²⁶

S tímto vymezením přišel poprvé Ivan III., když ve snaze o zachování suverenity své říše odmítl v roce 1489 přijmout královskou korunu od Friedricha III., tedy císaře Svaté říše římské. Zároveň se začal označovat jako car, což bylo chápáno jako překlad slova *Kaiser*.²⁷

Teorii třetího Říma²⁸ je tedy možno vnímat jako ideologii sloužící k obhajobě kroků vlády, ať již jde o domácí, či zahraniční politiku.²⁹ V domácí politice jde o vytvoření silného centralizovaného státu pod vládou absolutistického panovníka. V politice zahraniční potom o vybudování impéria, které ochrání všechny východní křesťany, provede kolonizaci a christianizaci území na východě a naváže co nejlepší obchodní a diplomatické vztahy se státy na západě.³⁰ Tento koncept byl značně narušen za vlády Petra I., který přesunul hlavní město z Moskvy do Sankt-Petěrburgu.³¹ Pro ruské panovníky však byl nadále atraktivní imperialistický aspekt této doktríny. Expanze Ruska se tak dala připodobnit k expanzi antického Říma a *Petr I. si osvojil latinský titul Císař*.³²

Pro formování geopolitiky Ruska od 16. do 19. století jsou klíčové tři otázky, se kterými se musela zahraniční politika tohoto státu vyrovnat. První otázka se dá nazvat severní. Ta byla hlavním tématem ruské zahraniční politiky od druhé poloviny 16. století do 20. let 18. století. Do této doby lze datovat prohloubení centralizace Ruska a předně zásadní změnu spočívající v získání přístupu k Baltskému moři. Ta se odehrála za Petra I.,

²³ PIPES, R.: *Rusko*, s. 276–277.

²⁴ STRÉMOOUKHOFF, Dimitri: Moscow the Third Rome : Sources of the Doctrine. *Speculum* 28, 1953, č. 1, s. 84–101.

²⁵ Tato interpretace je v rozporu s tradiční interpretací slavjanofilů. Konstantin S. Aksanov se domnívá, že interpretace, podle které se odvozuje moc cara od boha, je ideologickým nánosem ze západu. BRODSKIJ, Nicolaj L.: *Ranije slavjanofily*. Moskva 1910, s. 77–78.

²⁶ PIPES, R.: *Rusko*, s. 287.

²⁷ STRÉMOOUKHOFF, D.: Moscow, s. 84–101.

²⁸ Samotná myšlenka „třetího Říma“ byla stanovena na počátku 16. století v několika dílech, která dohromady tvoří tzv. Filofejův cyklus, více k dílům viz TIMOŠINA, Elena V.: Teorija.

²⁹ Více viz DUNCAN, Peter: *Russian Messianism : Third Rome, Revolution, Communism and After*. New York 2000.

³⁰ STRÉMOOUKHOFF, D.: Moscow, s. 84–101.

³¹ DUNCAN, P.: *Russian Messianism*, s. 14.

³² Tamtéž.

konečně zbavila Rusko jeho statutu vnitrozemského státu a zařadila je do rodiny evropských mocností.³³

Otázkou druhou byl vztah Ruska k Západu. *Západní otázka byla již v době svého vzniku považována za nejdůležitější, protože představovala tzv. národní otázku ruského státu.*³⁴ Tato otázka se co do prostoru svého zájmu shoduje s již zmíněnou vizí Ruska jako státu snažícího expandovat se na bývalá území kyjevského státu. Nicméně zatímco v prvním případě šlo především o získání území, jde tentokrát rovněž o přiblížení se Evropě.³⁵ Poslední, tedy třetí otázka, se potom týká vztahů Ruska a Východu, tedy jeho aktivit východním a jižním směrem.³⁶

Ona „západní otázka“ rezonuje silně v ruském myšlení již od éry Petra I. a stává se jednou z neznámých v rovnici smyslu ruských dějin a jejich filozofie. Bouřlivá diskuze vedená na toto téma mezi západníky a slavjanofily má svůj původ právě v reflexi modernizace Ruska, kterou Petr I. zahájil na počátku 18. století.³⁷ Petr totiž seznal zaostalost své říše jako základní překážku pro její další rozvoj, a položil tak základy budoucí expanze tohoto státu. I když byla tato modernizace na rozdíl od západní Evropy vedena shora především se snahou o technický pokrok a větší efektivitu státní správy, přispěla v budoucnu výrazně k etablování Ruska mezi evropskými velmocemi a k upevnění jeho geopolitické pozice.³⁸ Bohužel však také zasela sémě sporu a vyvolala otázky ohledně identity ruského národa, která byla onou překotnou modernizací značně vychýlena. Na to reagovali negativně právě slavjanofilové, kteří tvrdili, že Rusko nepatří do Evropy, odmítají její politické myšlení a mluví o existenci dvou světů, Východu a Západu.³⁹ *Slavjanofilové hodnotili Petrovu reformu jako zradu odvěkých národních ruských základů, jako násilné přerušování organického vývoje.*⁴⁰ Západníci oproti nim považují západní Evropu za místo stojící v popředí pokroku a dějiny Ruska si vykládají jako snahu o přiblížení tomuto civilizačnímu okruhu, kterou podle nich zásadně pozitivně ovlivnil již zmíněný Petr I.⁴¹

Negativně vůči Západu se vymezuje i další ideově-politický směr myšlení navazující na myšlenky slavjanofilů a mající geopolitický rozměr, a to panslavismus. *Panslavismus zdůrazňuje jednotu slovanských národů a nezbytnost jejich spolenectví pro řešení mezinárodních problémů v konkrétních historických obdobích.*⁴² Myšlenky panslavismu (více viz Vlček 2002) se objevují ve slovanských národech a často jdou ruku v ruce s procesem národního obrození či vlnou rusofilství, tedy vizí spojení všech Slovanů pod vedením Ruska jako jedině slovanské velmoci.⁴³ Je však třeba zmínit, že ruský panslavismus se od panslavismu malých slovanských národů zásadně liší, a to tím, že je *zásadně spojen s vel-*

³³ VORÁČEK, Emil: *Eurasijství v ruském politickém myšlení*. Praha 2004, s. 73.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ NOWAK, A.: *Impérium*, s. 46–47; VORÁČEK, E.: *Eurasijství*, s. 72–74.

³⁶ VORÁČEK, E.: *Eurasijství*, s. 73.

³⁷ Tamtéž, s. 53.

³⁸ DRULÁK, Petr: *Politika nezájmu: Česko a Západ v krizi*. Praha 2012, s. 192–193.

³⁹ VORÁČEK, E.: *Eurasijství*, s. 53–54.

⁴⁰ BERĎAJEV, A. Nicolaj: *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha 2012, s. 15.

⁴¹ IŠTOK, R.: *Politická geografie*, s. 135.

⁴² Tamtéž, s. 132.

⁴³ Tamtéž.

koruským nacionalismem a mesianismem,⁴⁴ čímž získává na rozdíl od *panslavismu národů habsburské monarchie jednoznačný politický rozměr*.⁴⁵ Ruský panslavismus se tak stal především nástrojem ruského imperialismu.⁴⁶

Za nejvýznamnějšího představitele geopolitiky v rámci panslavismu je považován N. J. Danilevskij. Slovy považuje za následníky Byzantské říše a navrhuje vytvořit všeslovanský svaz, v jehož čele by pochopitelně stálo Rusko. Zároveň se vymezuje proti Západu, jehož hodnoty považuje za neslučitelné s hodnotami Slovanů. Vznik takového útvaru je dle něj klíčový pro zachování mocenské rovnováhy ve světě. Moc ve světě by se podle Danilevského měla rozdělit mezi Evropu, Slovanstvo a USA. Jeho práce z roku 1871 nazvaná „Rusko a Evropa“ zdůvodňuje potřebu vzniku Všeslovanského svazu tím, že jedině tak je možno zachovat světovou rovnováhu. Vedení v tomto svazu by pochopitelně mělo být svěřeno do rukou Ruska.⁴⁷ Všeslovanský svaz kolem Ruska mělo podle Danilevského tvořit osm státních útvarů:⁴⁸ *Ruská říše, Království česko-moravsko-slovenské, Království srbsko-chorvatsko-slovinské, Bulharské království, Rumunské království, Helénské království, Maďarské království a Cařihradský okruh s centrem v Cařihradu*.⁴⁹ Danilevský onen útvar nevnímá jako nástroj k nastolení světovlády, nýbrž jako účinnou pojistku či nástroj k zabránění tomu, čeho se nejvíce obává, tedy stavu, v němž by svět ovládal jeden civilizizační okruh.⁵⁰

Není bez zajímavosti, že právě práce N. J. Danilevského se stává jednou ze studnic inspirace, na niž, ač s jistými výhradami, navazuje geopolitický směr známý jako *eurasijsťství*, jenž zažije svůj největší rozkvět v období mezi první a druhou světovou válkou – někteří autoři jej nicméně rozvíjejí dodnes. Tento směr však dobou svého vzniku přesahuje téma této práce, a proto mu není věnována zvláštní pozornost.⁵¹

3. Geografie a vládnutí v ruské monarchii

V předcházející kapitole jsem představil vybrané ideologické přístupy ruské expanze. Jistě se dá říct, že tyto vize často přispěly k odůvodnění následné aktivity carského Ruska, nicméně nelze dát jednoznačnou odpověď na otázku, zda šlo o způsob, jak odůvodnit určité jednání, nebo naopak jeho příčinu.⁵² I přes nemožnost jednoznačné odpovědi na tuto otázku však *není pochyb, že ideologické ohledy hrály důležitou úlohu v územním rozvoji Moskevského státu a později Ruska, ale těžko je lze pokládat za sílu, jež by byla jeho zdrojem*.⁵³ Na problematiku vládnutí v Rusku a územní expanzi tohoto státu se však dá nazírat i z praktičtějšího hlediska.

44 VORÁČEK, E.: *Eurasijství*, s. 57–58.

45 Tamtéž.

46 LONGWORTH, Philip: *Dějiny Impéria : Sláva a pád ruských říší*. Praha 2008, s. 213.

47 IŠTOK, R.: *Politická geografie*, s. 132–133.

48 VOLNER, Štefan: *Geopolitika*. Zvolen 2004, s. 93.

49 Tamtéž.

50 Tamtéž.

51 VORÁČEK, E.: *Eurasijství*, passim.

52 ZAJĄCZKOWSKI, Wojciech: *Rusko a národy osmý kontinent náčrt dějin Eurasie*. Praha 2011, s. 40–41.

53 Tamtéž.

Podle Willarda Sunderlanda bylo 18. století obdobím, kdy území nebylo jen cílem, ale především principem vládnutí.⁵⁴ Pro režim Petra I. tak bylo příznačné, že podporoval mnoho expedic, jejichž úkolem bylo detailní prozkoumání prostoru ruského impéria. Na jeho úsilí navazuje i Kateřina II., která se snaží o co možná nejpodrobnější určení územních jednotek, vykreslení hranic a definování svého panství. Tato evoluce ruského uvážování o vlastním území napomáhá vládcům naplňovat velmi těžce proveditelný cíl spočívající v nejproduktivnějším využití území, populace a zdrojů vlastního impéria.⁵⁵

Ve sborníku *Russian Empire* michiganské univerzity představují jeho autoři několik pravidel, kterými se vládnutí v tomto státním útvaru řídilo:⁵⁶

(1) Ruská monarchie byla vždy „živá“, pokud jde o rozlohu či hranice. Díky tomu do sebe stále musela začleňovat nové obyvatelstvo a zdroje. Říše jako taková proto procházela vlastně neustálou výstavbou.⁵⁷ Toto se muselo nutně projevit například v náboženské struktuře obyvatelstva. V předcházející kapitole jsem popsal, jak důležitým aspektem ruské geopolitiky bylo pravoslaví, je však třeba přiznat, že podle dostupných zdrojů byla v první polovině 19. století celá třetina obyvatel Ruska jiného náboženského vyznání.⁵⁸

(2) Růst státu se stává jedním ze základních kamenů pro potvrzení jeho suverenity. V případě Ruska, tak jako každého jiného impéria, hrála velikost významnou roli. Velikost území byla zdrojem státní pýchy. Nešlo však jen o rozlohu: ruku v ruce s ní šlo i bohatství, produktivita a velký počet obyvatel. To vše bylo zdrojem sebedůvěry ruské monarchie.⁵⁹ Na druhé straně muselo carské Rusko při své expanzi čelit zásadní překážce v podobě „komunikačního rozdrobení“, jehož následkem byl nízký tok informací a mobilita jeho obyvatelstva. Centrální orgány se tomu snažily čelit co největší možnou unifikací, jejíž úspěšná realizace se však až do konce existence carského Ruska jevila být spíše chimérou.⁶⁰

(3) Tyto okolnosti učinily z vědomostí prioritu pro vládců, cíl pro elity a nástroj pro každý úřad říše. Obstarání kvalitních informací o vlastním území, zdrojích a obyvatelstvu bylo pro panovníky od 18. do 20. století nezbytností.⁶¹

(4) Technologii vládnutí v Rusku bylo souběžně použít odlišných pravidel pro vládu v odlišných regionech a odlišným lidem. Tento model byl sice běžný v 18. století, v 19. století je nicméně po vlně nacionalismu již zastaralý.⁶² „Na papíře“ bylo carské Rusko *do poloviny 19. století sice absolutní monarchií, ale ve společenském a kulturním ohledu představovalo útvar velmi rozrůzněný, konglomerát území, která měla často velmi nesourodý status – od Polského království, jež mělo vlastní armádu a měnu, až po území někdejšího Kazaňského chanátu, které nemělo žádnou autonomii.*⁶³ Vládců Ruska však na vzniklou situaci nedovedli dost rázně reagovat a přetavit svou různorodou zemi ve stejnorodý celek.

⁵⁴ BURBANK, J. – VON HAGEN, M.: *Coming*, s. 1–29.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ ZAJĄCZKOWSKI, W.: *Rusko*, s. 62–63.

⁵⁹ BURBANK, J. – VON HAGEN, M.: *Coming*, s. 1–29.

⁶⁰ ZAJĄCZKOWSKI, W.: *Rusko*, s. 66–72.

⁶¹ BURBANK, J. – VON HAGEN, M.: *Coming*, s. 1–29.

⁶² Tamtéž.

⁶³ ZAJĄCZKOWSKI, W.: *Rusko*, s. 72.

Stejně tak se až do konce monarchie v roce 1917 brání všem představám o autonomii národních skupin či federaci.⁶⁴ Podobně nejednoznačná je i politika Ruska vůči obyvatelstvu v nově porobených asijských oblastech. Na jedné straně je to snaha o onu „civilizační misi“ (což je motiv, který si Rusko osvojuje od západních mocností), na druhé straně vnímání místních obyvatel jako sobě rovných s vlastní kulturou, právem či zvyky. Je zajímavé, že do již zmíněného roku 1917 ani jeden z těchto přístupů nepřevážil. Vysoké míře tolerance k místním obyvatelům však nahrávaly i objektivní problémy carského Ruska, kterých v této době nebylo zrovna málo.⁶⁵

4. Rusko 19. století z pohledu vybraných geopolitických konceptů

Při znalosti ideologických interpretací expanze carského Ruska a širších historických souvislostí můžeme zjednodušeně konstatovat, že pro tehdejší Rusko byly klíčové otázky expanze především na západ, jih a východ. Podobně zjednodušeně by se dalo říci, že v první polovině 19. století se Rusko soustředilo především na expanzi na západ a po prohře v krymské válce spíše na jih a východ.⁶⁶ Krymská válka byla z geopolitického hlediska důležitou studnicí zkušeností pro všechny zúčastněné strany. Rusko si díky tomuto konfliktu uvědomilo například důležitost povodí řeky Amur z hlediska jeho strategické hodnoty, zvláště pokud jde o obranu východní Sibiře. Na druhé straně Britové a Francouzi sice zabránili svému rivalovi ve vyplnění obchodního trhu s Čínou, z této skutečnosti nicméně nakonec nejvíc těžily lodě USA. Z taktického hlediska se dá výsledek tohoto konfliktu označit za úspěch Rusů. Jejich brilantní obrana odhalila limity námořních sil Francie a Británie. Ukázalo se, že jasná převaha v palebné síle a pohyblivosti (námořních sil Británie a Francie) může být neutralizována nedostatkem geografických informací a špatnou komunikací.⁶⁷ Tento konflikt a především jeho výsledek měl pro ruské myšlení zásadní dopad, protože vedl k rozdmýchání protievropských nálad mezi příslušníky ruské elity⁶⁸ a zároveň představuje nečekaný konec relativně snadné expanze v Evropě.⁶⁹

Pokud jde o expanzi v Evropě, dá se interpretovat velmi dobře pomocí „západní otázky“ nebo jako snaha o expanzi do územních hranic Kyjevské Rusi. V prvním případě jde především o angažmá Ruska v napoleonských válkách. Během této epizody se Rusko prokazuje jako klíčový evropský aktér, který silně přispěl k porážce Francie.⁷⁰ Tato mocenská proměna v postnapoleonské Evropě byla reflektována při jednání klíčových státníků v Paříži a Vídni. Rusko z těchto jednání vyšlo posíleno, nicméně ne tolik, jak patrně očekávalo, protože strach ostatních zúčastněných mocností z vlivu tohoto hráče vedl k začlenění Francie jako možné budoucí protiváhy Ruska, tlačícího se do Evropy.⁷¹

⁶⁴ BURBANK, J. – VON HAGEN, M.: *Coming*, s. 1–29.

⁶⁵ POLUNOV, Alexander: *Russian in the Nineteenth Century*. New Yourk 2005, s. 166.

⁶⁶ NOWAK, A.: *Impérium*, 58–61.

⁶⁷ STEPHAN, John J: The Crimean War in the Far East. *Modern Asian Studies* 3, 1969, č. 3, s. 257–277.

⁶⁸ NOWAK, A.: *Impérium*, s. 58–61.

⁶⁹ ZAJĄCZKOWSKI, W.: *Rusko*, s. 49.

⁷⁰ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 189–191.

⁷¹ Tamtéž, s. 191.

Jako snaha o spojení území bývalé Kyjevské Rusi se zase dá interpretovat aktivita Ruska v dělení Polska⁷² či následném potlačení tamního povstání.⁷³

Pokud se chceme dívat na expanzi Ruska v 19. století z pohledu teorie třetího Říma, musíme nejprve odpovědět na základní otázku ohledně její podoby. V případě, že budeme třetí Řím chápat čistě jako Rusko s centrem v Moskvě, dochází, jak píše ve své práci Duncan, po přesunutí hlavního města z Moskvy do Petrohradu ke *zřeknutí se moskevských tradic*.⁷⁴ Pro lepší aplikaci tohoto přístupu budeme brát třetí Řím jako celou Ruskou říši (jak ve své práci uvádí Pipes). Těto interpretaci podle mě navíc nahrávají některé historické skutečnosti. Rusko si totiž i po přesunutí hlavního města do Petrohradu ponechává své pravoslavné náboženství a Moskva nadále slouží jako místo, kde dochází ke korunovaci panovníků. Zároveň toto město stále mělo jistý strategický až geopolitický význam. Jistě by si je jinak Napoleon nevybral za cíl hodný obsazení.⁷⁵ Samotné obsazení Moskvy Napoleonem se dá také interpretovat různě. Pokud bychom je interpretovali jako pád, představuje to opět popření jednoho ze základních pilířů koncepce třetího Říma (který nemá nikdy padnout). Když však budeme onen třetí Řím vnímat jako celé Rusko, a ne jen jedno město, znamená vlastně pád Moskvy jen epizodu, na jejímž konci je porážka jejího pokořitele a slavné vítězství třetího Říma, tedy Ruska.

Složitější otázkou je, jak z hlediska této teorie interpretovat evropskou aktivitu carského Ruska, protože jednou z tezí teorie třetího Říma je ve druhé kapitole zmíněná skutečnost, že jednou z příčin pádu Konstantinopole byla její aliance se spojenci používajícími jiný liturgický jazyk.⁷⁶ Podle této logiky by nebyly aliance Ruska s evropskými státy (které po celé sledované období Rusko tvořilo) příliš obhajitelné. Snad jen pokud bychom si velmi volně vyložili další z podmínek této ideologie, a to tak, že se Rusko má snažit o co nejlepší diplomatické a ekonomické vztahy se státy západu.⁷⁷ Z čistě praktického hlediska je však třeba připustit, že Rusko nějaké spojení patrně potřebovalo a nemohlo se následkem rozvrstvení náboženství v tehdejším světě soustředit jen na výběr takových, kteří by praktikovali pouze ideologicky správné náboženství. Tato skutečnost byla ostatně překážkou i ve vnitřní politice ruského impéria, o čemž se zmiňují ve třetí kapitole. Navíc však svou roli hraje skutečnost, zda přistoupíme na interpretaci, že car je předurčen vládnout všem pravoslavným věřícím světa, či rovnou všem křesťanům světa. Pokud bychom si zvolili druhou variantu (o které mluví ve své práci Pipes), potom lze jak spojenectví ve Svaté alianci, tak v Trojdohodě vysvětlovat jako svého druhu dočasný krok, který má vést k návratu všech věřících pod křídla jediného adekvátního panovníka, pochopitelně tedy toho, jenž sídlí v Moskvě.⁷⁸

Úspěšně se ve druhé polovině 19. století vyvíjí expanzní politika Ruska ve Střední Asii. Tamní vojska středoasijských chanátů nepředstavovala vážnějšího soupeře. V letech 1865–1881 dobyla carská vojska postupně Taškent, Chivu a Ašchabát. Ruskou expanzi

⁷² NOWAK, A.: *Impérium*, s. 45–46.

⁷³ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 191–192.

⁷⁴ DUNCAN: *Russian Messianism*, s. 14.

⁷⁵ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 186–196.

⁷⁶ STRÉMOOUKHOFF, D.: *Moscow*, s. 84–101.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ PIPES, R.: *Rusko*, s. 287.

v této oblasti zastavila až Velká Británie na hranicích Afghánistánu a Persie.⁷⁹ U aktivit carského Ruska ve Střední Asii považují za vhodné se na chvíli zastavit. Myšlenky na ruskou expanzi do Střední Asie se zrodily již v 16. století. Mohla za ně právě geopoliticky výhodná pozice Ruska jako velké země s bohatou zásobou lidských a materiálních zdrojů na straně jedné a relativně velmi slabé a zaostalé turecké chanáty na straně druhé.⁸⁰ Velký zájem na této expanzi měl už Petr I. Ten během svých návštěv v západní Evropě viděl, jak tyto státy díky koloniím bohatnou, a pochopitelně chtěl, aby Rusko nezůstalo pozadu.⁸¹ Střední Asie tedy potom představovala ideální cíl těchto snah, protože se nacházela ve velmi příhodném prostoru bez nadvlády jiné mocnosti. Petr I. však netoužil jen po bohatství Střední Asie, ale i po možném získání Indie.⁸² Usilování o Indii bylo navíc součástí neustálé snahy Ruska dostat se k přístavům v teplých nezamrzajících krajích, které by umožňovaly lepší přístup ke světovému oceánu.⁸³ Jeho ambice však zůstává po porážce jeho vojsk jedním z chanátů nevyšlyšena. V éře po Petru I. se Rusko orientovalo spíše na Evropu a Blízký východ, ať již jde o angažmá v sedmileté válce, účast na dělení Polska, či na bojích s Turky,⁸⁴ které vedly až k formálnímu připojení Krymu k Rusku.⁸⁵

Změna kurzu v ruské zahraniční politice přišla s porážkou v krymské válce.⁸⁶ Ruská diplomacie si po konfliktu na Krymu jasně uvědomila, že její námořní síly nedovedou čelit námořnictvu Británie a Francie, a tak ve druhé polovině 19. století obrátila svou pozornost spíše k východním hranicím své říše.⁸⁷ Slabá vojska středoasijských chanátů se zastaralou výzbrojí totiž představovala pro carské armády daleko přijatelnějšího soupeře.⁸⁸ Rusové však s narušením hranic Střední Asie koketují dříve než ve druhé polovině 19. století. Svou pozornost tímto směrem obracejí hned po získání nadvlády nad západní Sibiří. Naráží však na kazašské hordy a následujících sto let trvá, než se je podaří porazit, podrobit a integrovat do Ruské říše.⁸⁹

Rusové za prvotní příčinu expanze udávali snahu o lepší zajištění vlastních východních hranic, především proti nájezdníkům a loupežníkům, kteří byli poddanými místních chánů. I když ochrana vlastního území mohla být primárním zájmem, je nesporné, že

⁷⁹ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, pass.

⁸⁰ YETISGIN, Memet: *How The Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the Nineteen Century*. Lubbock 2000, s. 1.

⁸¹ A. Solženicyn se domnívá, že ruské impérium 19. století se formou své kolonizace zásadně odlišuje od západních států. Podle něj totiž ruská kolonizace na rozdíl od té prováděné západními státy přinášela prospěch i kolonizovanému území. SOLŽENICYN, Alexander: „*The Russian Question*“ at the End of the Twentieth Century. New York 1995, s. 239–241.

⁸² Tamtéž, s. 2–4.

⁸³ LEICHTOVÁ, Magdaléna: Integrační procesy v postsovětském prostoru: role Ruské federace v integračních procesech v oblasti Baltského a Černého moře. In: WAISOVÁ, Šárka a kol.: *Regionální integrační procesy*. Plzeň 2009, s. 183–205.

⁸⁴ YETISGIN, M.: *How The Times*, s. 2–4.

⁸⁵ QATAERT, Donald: *The Ottoman Empire : 1700–1922*. New York 2005, s. 40.

⁸⁶ LEWIS, Bernard: *Dějiny Blízkého východu*. Praha 2007, s. 250; HORÁK, Slavomír: *Střední Asie mezi východem a západem*. Praha 2005, s. 19.

⁸⁷ POLUNOV, Alexander: *Russian in the Nineteenth Century*. New Yourk 2005, s. 162–163.

⁸⁸ K obsazení jednotlivých státních útvarů viz např. HORÁK, Slavomír: *Rusko a Střední Asie po rozpadu SSSR*. Praha 2008, s. 44–47.

⁸⁹ ABDURAKHIMOVA, Nadira A: Tsarist Russia and Central Asia. In: ADLE, Chahryan – PALAT, Mahdavan K. – TABYSHALIEVA, Anara (eds.): *History of Civilization of Central Asia*, 4. Paris 2005, s. 125–152.

nově získaná území byla bohatá na nerostné bohatství.⁹⁰ Dalším lákadlem byla kvalitní půda, která lákala ruské osadníky podobně jako ty americké půda indiánská.⁹¹

Nelze opomíjet ani fakt, že rozvíjející se ruský kapitalismus si žádal nové trhy a levné suroviny, což jsou potřeby, které mohl středoasijský prostor vhodně saturovat.⁹² Navíc již zmíněného Petra I. lákalo bohatství Indie a úspěšnou expanzí v této oblasti se dal omezit či vyvážit vliv Anglie,⁹³ která měla kolem roku 1850 pod kontrolou Persii a Afghánistán.⁹⁴

*Anglie se ve druhé polovině 19. století orientovala především na Írán a Afghánistán. Obě tyto země se následkem oslabování Osmanské říše staly náchylné k ruské expanzi.*⁹⁵ V případě Íránu šlo oběma aktérům, mimo jistých snah o ovlivňování vnitřní politiky tohoto státu, především o co nejlepší prosazení vlastních ekonomických zájmů. Spor o přetáhnutí tohoto státu do své sféry vlivu však nedosahuje rozhršení ve druhé polovině 19. století. Po porážce Ruska ze strany Japonců dochází v roce 1907 k dohodě mezi Anglií a Ruskem, ve které se oba státy dohodnou na tom, že pro příště patří sever do zóny vlivu Ruska a jih do zóny vlivu Anglie.⁹⁶ Afghánistán nakonec po překotném a složitém vývoji zůstane jak mimo zónu ruského vlivu, tak není ani anektován Anglií.⁹⁷

*Většina historiků se dnes domnívá, že Anglie se nesnažila programově obsadit Střední Asii, stejně jako se Rusko nesnažilo cíleně podrobit si Indii.*⁹⁸ Expanze obou států v oblasti tak představovala protiakci vůči možné akci protihráče. Navíc v trřaskavé době kolem polského povstání, které mohlo vyústit v další evropský konflikt, stálo Rusko velmi o omezení moci Anglie, což šlo realizovat právě úspěšnou expanzí v tomto prostoru.⁹⁹

K vysvětlení této expanze je možno dobře použít jak geopolitický rozměr teorie panslavismu, tak onen koncept třetího Říma a částečně i Ruska jako nástupnického státu po mongolské říši. V případě asijské expanze je však ve hře otázka, jestli se při snaze o její interpretaci soustředit jen na ideologické koncepty věnující se expanzi do těchto zeměpisných končin, nebo tuto činnost interpretovat jako protievropskou, což by bylo možné vzhledem ke skutečnosti, že zde hlavním soupeřem až do prohry s Japonskem (myšleno hlavním soupeřem ve druhé polovině 19. století) byla především Anglie.¹⁰⁰ Druhá varianta pochopitelně přináší daleko širší možnosti. Expanze do těchto končin se dá také interpretovat jako „civilizační mise“, což je důležitý prvek ruského geopolitického uvažování, ač, jak je řečeno v kapitole třetí, bylo jeho přetavení do praxe často vzdálené realitě.¹⁰¹ V souvislosti s otázkou asijské expanze považují za zajímavé zmínit, že se Rusové chovali k Či-

⁹⁰ DONALDS, Robert H. – NOGEE Joseph L: *The Foreign Policy of Russia : Changing Systems, Enduring Interests*. New York 2009, s. 24.

⁹¹ PIERCE, Richard A: *Russian Central Asia : 1867–1917*. Berkeley 1960, s. 17.

⁹² POLUNOV, A.: *Russian*, s. 164.

⁹³ YETISGIN, M.: *How The Times*, s. 2–4.

⁹⁴ POLUNOV, A.: *Russian*, s. 164–165.

⁹⁵ PALAT, Mahdavan K.: The British in Central Asia. In: ADLE, Ch. – PALAT, M. K. – TABYSHALIEVA, A. (eds.): *History*, 4 (2005), s. 103–124.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ POLUNOV, A.: *Russian*, s. 164.

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 161–164.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 165.

ňanům i Japoncům *lidsky a nenuceně, což bylo v dějinách imperialismu cosi nezvyklého*.¹⁰² Na základě tohoto tvrzení se dá přikládat jistá věrohodnost již uvedenému názoru A. Solženicyna. Ten podporuje interpretaci Ruska jako státu aplikujícího jinou formu vztahu ke svým porobeným či okolním státům, než bychom očekávali od kolonizujícího státu. Uvedený názor však nelze přeceňovat, protože i tak se Rusko ve svých kolonizačních aktivitách dostávalo do sporů se svými porobenými národy, jak ukazuje například případ Varšavského povstání z let 1830–1831. Jeho následkem byl daleko tvrdší postoj vůči aktérům této revolty, do té doby se ale dá sotva mluvit o útlaku ze strany carského Ruska vůči Polsku.¹⁰³ Neúspěch ruské politiky v tomto státě se dá vysvětlit také tím, že toto území bylo na vyšší úrovni vývoje než samotné centrum,¹⁰⁴ což znemožňovalo úspěšnou asimilaci Poláků a bylo zárodkem pnutí, jehož produktem bylo například již zmíněné povstání ve Varšavě.¹⁰⁵ Ono „jiné pojetí kolonizace“ v carském Rusku navíc souvisí s uplatňováním asymetrického modelu vládnutí a především s rozdílným uplatňováním náboženské tolerance, kdy například po obsazení Krymu nedošlo k potlačení vlivu tamních duchovních elit. To však neplatí v případě postupu carských orgánů vůči obyvatelstvu Kavkazu.¹⁰⁶

Geopolitický rozměr panslavismu se dá dobře použít jako obhajoba ruských aktivit na Balkáně, ať již po krymské válce, nebo před vypuknutím první velké války. Jednou z příčin vzrůstajícího angažmá Ruska na Balkáně ve druhé polovině 19. století byla snaha o revivování výsledku krymské války a pařížského míru. Rusko se zde angažovalo především v tamních snahách balkánských Slovanů o osvobození od Turecka. Napomohlo tomu hnutí slavjanofilů, které se formovalo v Moskvě od 30. let 19. století¹⁰⁷ a jehož vizí bylo spojení všech slovanských států do útvaru pod vedením Ruska,¹⁰⁸ rozšíření pravoslaví a návrat území ztracených po krymské válce.¹⁰⁹ Dobrému využití této koncepce nahrává skutečnost, že slovanské státy, za něž se Rusko stavělo, byly většinou v konfliktu s Osmanskou říší, což byl aktér, na jehož oslabení měla carská říše velký zájem. Osmanská říše představovala již od dob, kdy se kolem Moskvy začal konstituovat carský režim, jednoho z nejzásadnějších soupeřů. Oba tyto státy spolu sváděly další a další válečné konflikty až do momentu, kdy vlivem historických okolností zanikly.¹¹⁰ V duchu koncepce státu všech Slovanů pod vedením Ruska se dá interpretovat také násilné připojení části Polska.¹¹¹ Útok Napoleonovy Velké armády na carské Rusko lze potom teoreticky vykládat jako *pochod Evropy směrem na Východ*.¹¹² Z hlediska této koncepce je vlastně uzavření dohod po porážce napoleonského režimu mezi mocnostmi Evropy pro Rusko krajně výhodné, protože mu umožňuje

¹⁰² LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 219.

¹⁰³ Tamtéž, s. 191–192.

¹⁰⁴ NOWAK, A.: *Impérium*, s. 19.

¹⁰⁵ Tamtéž.

¹⁰⁶ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 194.

¹⁰⁷ Více viz VLČEK, Radomír: Pravoslaví v pojetí ruských slavjanofilů 19. století. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, C 53, 2006, s. 73–85.

¹⁰⁸ IŠTOK, R.: *Politická geografie*, s. 132–133.

¹⁰⁹ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 200–214.

¹¹⁰ QATAERT, Donald: *The Ottoman Empire : 1700–1922*. New York 2005, s. 5.

¹¹¹ KVIRENC, Jan: *Evropa do roku 1914 : Historie v dokumentech*. Liberec 2007, s. 196.

¹¹² VOLNER, Štefan: *Geopolitika*. Zvolen 2004, s. 94.

zabránit možné společné expanzi těchto států vůči sobě.¹¹³ N. J. Danilevskij však ve svém pojetí geopolitického uspořádání světa mluví nejen o Evropě a Slovanstvu pod vedením Ruska, ale i o třetím klíčovém aktérovi, za kterého považuje USA.¹¹⁴ V duchu této vize je možné chápat například úvahy o *další expanzi v Severní Americe a získání Kalifornie*, což bylo téma, o kterém se na carském dvoře ve 20. a 30. letech 19. století diskutovalo.¹¹⁵ Rozpínání v tomto směru však zabránila již tak vysoká roztržičnost říše a špatný stav komunikace a infrastruktury (o čemž se zmiňují již ve třetí kapitole), což ve svém důsledku vedlo k rozhodnutí prodat Aljašku Spojeným státům.¹¹⁶ Tento prodej může být chápán v rozporu s expanzí postavenou na geopolitickém rozměru panslavismu, protože tím dochází ke zlepšení geopolitické pozice USA, ačkoliv v praxi tento akt zlepšil vzájemné vztahy.¹¹⁷

V předchozím odstavci se zmiňují o dobrém ideovém podložení expanze na Balkán pomocí geopolitického rozměru v duchu koncepce panslavismu. Tato aktivita však ve svém důsledku vedla k vymezení se vůči Rakousko-Uhersku a především jeho spojenci Německu.¹¹⁸ To sice vedlo k hlubšímu spojení s Francií a Anglií, nicméně tento jev měl i negativní dopad.¹¹⁹ Svým způsobem totiž vedla imperiální aktivita Ruska na Balkánu ke vstupu tohoto státu do první světové války na protiněmecké straně, ačkoliv již Pjotr Durnovo považoval za výhodnější stát po boku Německa vůči Anglii.¹²⁰ To se zdá výhodnější i podle některých geopolitických konceptů, které jsem představil ve druhé kapitole. Vztah se Západem, tedy Evropou, by byl složitý bez ohledu na to, s kým by se Rusko spojilo (protože Evropa byla rozdělená na dva tábory). Avšak pro případnou další expanzi do Asie představovalo spojení s Anglií, tedy hlavním imperiálním soupeřem Ruska v této oblasti po celou druhou polovinu 19. století,¹²¹ pomyslnou stopku.

5. Závěr

Pro Rusko a jeho panovníky bylo vždy území jedním ze základních ukazatelů vlastní moci, prestiže a schopností,¹²² což ruku v ruce s aplikovanou technologií vládnutí (samoděržaví), historickými konsekvencemi a geografickými možnostmi této říše představovalo studnici příležitostí pro další rozvoj tohoto státního útvaru. Pokud se budeme držet interpretačního rámce tradiční geopolitiky, kterou nabízí G. O. Tuathail, tedy že jde o nástroj k ospravedlnění imperialistické politiky státu, je možné prohlásit, že některé teoretické koncepty ruské geopolitiky představené ve druhé kapitole představují jistou argumentační základnu pro obhajobu či vysvětlení některých kroků expanze carského Ruska v 19. století.

Při použití vybraných geopolitických konceptů představených v této práci se však střetáváme také s řadou problémů, nebo, chceme-li, hluchých míst, která možnosti interpre-

¹¹³ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 191.

¹¹⁴ IŠTOK, R.: *Politická geografie*, s. 133.

¹¹⁵ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 218.

¹¹⁶ Tamtéž.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 119.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 218–224.

¹¹⁹ KVIRENC, J.: *Evropa*, s. 224–225.

¹²⁰ LONGWORTH, P.: *Dějiny*, s. 226.

¹²¹ POLUNOV, A.: *Russian*, pass.

¹²² PIPES, R.: *Rusko*, s. 109.

tace ruské expanze pomocí těchto teorií komplikují. Jde především o rozmanitost reálných vztahů Ruska a Evropy (tedy mocností tohoto regionu), která často příliš nezapadá do těchto konceptů z důvodu jejich nadměrné schematičnosti. Podobný problém vzniká při konfrontaci těchto idejí a reálné politiky Ruska 19. století také v otázce náboženství či vztahu k obyvatelstvu obsazených oblastí. V těchto případech je opět Rusko té doby někde na půli cesty mezi světem idejí a praktickou politikou, ve které se více uplatňuje pragmatismus a snaha o co nejlepší možnou správu tak rozsáhlé říše, jakou Rusko v té době nesporně bylo. V případě expanze Ruska jižním směrem navíc stojíme před otázkou, zda tuto činnost vysvětlovat pomocí idejí expanze tímto světovým směrem, nebo ji interpretovat jako svého druhu zápolení s Evropou, především kvůli pozicím Anglie v tomto regionu. Navíc se musíme vyrovnat s existencí kroků, které byly v přímém rozporu s některou z ideových koncepcí ruské geopolitiky (například zmíněný prodej Aljašky), avšak paradoxně vedly ke zlepšení vztahů Ruska a jeho sousedů. Existuje však i opačný problém, kdy ideologicky správný krok podle jistého geopolitického konceptu (například angažmá na Balkáně podle geopolitického rozměru panslavismu) vedl dlouhodobě ke zhoršení pozice Ruska, a dokonce i k omezení jeho další možné expanze v jiném směru. Celkově nelze žádný z uvedených konceptů ruské geopolitiky představený v kapitole číslo dvě označit co do argumentačních možností za univerzálně použitelný.

Zusammenfassung

Geopolitische Konzepte und Imperialismus im zaristischen Russland des 19. Jahrhunderts Jaroslav Bílek

Für Russland und seine Herrscher stellte die räumliche Ausdehnung immer einen der Grundpfeiler ihrer eigenen Macht, Prestige und Fähigkeiten dar. Es ist daher wenig überraschend, dass in Russland des 19. Jahrhunderts viele geopolitische Theorien entstanden sind. Im vorgelegten Text werden die Grundströmungen des russischen geopolitischen Denkens charakterisiert und danach gefragt, inwieweit mit Hilfe dieser Konzepte die Expansion Russlands im 19. Jahrhunderts verteidigt oder geklärt werden kann. Die traditionellen geopolitischen Theorien können als Doktrinen oder ideologische Floskel betrachtet werden, deren primäres Ziel die Verteidigung der expansiven Großmachtpolitik darstellt. Nach der Einleitung folgen zwei theoretische Teile. In der ersten wird die Entwicklung des geopolitischen Denkens in Russland bis zum Ende des 19. Jahrhunderts summarisch dargestellt. Im zweiten theoretischen Teil wird die Problematik der Geographie und des Herrschens in Russland behandelt. Danach folgt der Hauptteil der Studie, wo die territoriale Expansion von Russland aus der Sicht der untersuchten Konzeptionen des russischen geopolitischen Denkens analysiert wird. Aufgrund der Analyse sind folgende Schlussfolgerungen zu formulieren: 1) Es kann festgehalten werden, dass manche im zweiten Teil vorgestellten theoretischen Konzepte der russischen Geopolitik eine sichere Argumentationsgrundlage für die Verteidigung und Erklärung einiger Expansionsschritte des zaristischen Russlands im 19. Jahrhundert schufen. 2) Die Verwendung von gewählten geopolitischen Konzepten wird aber zugleich durch ihre übermäßig schematische Natur wie auch durch die Vielfalt der realen Beziehungen zwischen Russland und Europa erschwert. 3) Die vorgestellten geopolitischen Konzepte schicken sich besser zur Erklärung der imperialistischen Politik Russlands an, als Erklärungsmodell des Verhaltens Russlands in den unterjochten Gebieten ist ihre Verwendung dagegen wenig sinnvoll. Denn in dieser Hinsicht verfuhr Russland eher pragmatisch und oft im Gegensatz zu den Grundsätzen der geopolitischen Doktrinen. 4) Keiner der untersuchten geopolitischen Konzepte kann in Betracht seiner Argumentationsmöglichkeiten als universal anwendbar bezeichnet werden.